

## ԳԱՆՏԻԱ ԿԱՄ ԿՐԵՏԷ ԿՂԶԻՆ

Կրետէ կղզին որ միջին դարէն 'ի վեր Գանտիոյ անուամբ ճանչցուած է յԱրեմոտեայց, յունական արշիպելագոսին ամենէն մեծ, ընդարձակ և գեղեցիկ կղզին է, արեւելեան Միջերկրականին Սիկիլիան: Քերդողական զրոյց մը կը վկայէ իւր արդաւանդութեանը զարմանալի համբաւոյն զոր կը վայլէր հին ժամանակները. կ'ըսեն թէ հոն իրեք անգամ արօրեալ դաշտի մը մէջ Դեմետրէ աստուածուհին ծնաւ զՊլուտոս հարստութեան աստուածը: Այս կըղզոյս մեծութիւնը, ծովափանցը և հովիտներուն բերոց զանազանութիւնը, բարձրաբերձ անտառները որ սկզբան կը ծածկէին իր լեռներուն կողերը որ այսօրուան օրս լերկ են, ընդարձակ և ապահով նաւահանգիստները քիչ տունէն հրապուրեցին զՀելլէնս որսկսան բազմաթիւ գաղթականներ թափել Կրետէի ափունքը ու արայեցի և դորոցի քաղաքներ կանգնել իգայի և Սպիտոկ լերանց (յն. Էգգա-Օրի) հովիտներուն մէջ: Այս գաղթականները դեռ չեկած ու չբազմացած՝ Կրետէ կ'երեայ մեզի իր Մինոպս օրէնսդրին ինքնիշխան վարչութեանը տակ, չորս կողմի եզերքը յուացող ծովերուն տէր: Մինոպս ջնջեց Էգգան ծովէն աւազակները, տիրեց Կիւկլադայց և տուաւ բոլոր Կրետէի օրինաց մատեան մը, զոր կ'ըսեն թէ ժամանակաւ առաջնորդ ունեցած ըլլայ իրեն Լիկուրգոս: Իդոմենէս իրեն թագաւորներէն մէկն է որ Տրոյեացի պատերազմին գնաց. մեր թուականէն առաջ Բ դարուն մէջ վերցուեցաւ թագաւորութիւնը. այլ և այլ հասարակապետութեց իրարու հետ ունեցած անհաշտ ռիութիւնքը և կռիւները նոր օրէնսդրութիւն մը խնդրելու ստիպեցին զիրենք, զոր և տուաւ Ռոմուլոսիտէս և թենացի բանաստեղծը և գիւթը: Կրետէ ամենեկին Յունաստանի գործոց մէջ խառնուած չէ. զուր տեղ թախանձե-

ցին զիրենք ելլալայի բնակիչքը որ մարական պատերազմին մասնակից ըլլան և օգնեն հայրենեաց՝ ընդդէմ բովանդակ Սիւիոյ սպառնալից բանակներուն: Դորացի կրթութեամբ և ընտանի պատերազմներով զինաշարժութեան վարժած՝ Քրիոտոսէ առաջ Էգգաւորն վերջերը սկսան վարձքով օտարներու համար պատերազմիլ. անուանի իբրեւ աղեղնաւորք և թեթեւութաց հետեակ զօրական՝ կը տեսնանք որ ամէն տեղ ուրիշի շահուն համար Կրետացիք ձեռնամուխ կ'ըլլան ժամանակին ո՞ր և է կռիւներուն, ո՞ր և է զինուորական արշաւանաց մէջ, և միշտ պատրաստ աւելի ստակ տուողին իրենք զիրենք ծախելու:

Մական կապաղովկացւոց ու Կիլիկեցւոց պէս խարդախ և նենգաժողո՞ւր տերդմուհի իրենց համար բան մը չէր գիտնէր որ Յոյները միշտ ներողամիտ եղած են ճարտար խաբէութեան և ստախօսութեան, ինչպէս օրինակի համար Պալլաս իմաստութեան դիցուհին որ Ոդիսսեոսին մէջ ուրախակից կ'ըլլայ Ոդիսեայ իրեն ստելու հանճարոյն վրայ. սականոյն իսկ Յոյները կը խոստովանէին որ Կրետացիք չափ չեն պահեր, անանկ որ Կրետացի հոմանիշ եղաւ սոսիսոս բառին, և ռամկական առած մը կ'ըսէր որ պէտք էր Կրետուսնալ Կրետացւոյ մը հետ, այսինքն խաբեային հետ խաբէութեամբ երթալ: Ծանօթ է նաև Եպիմնիդէս Կրետացի քերթողին տուած վկայութիւնը իրեն հայրենակցաց վրայ, զոր և կը յիշէ Պօղոս Առաքեալ առ Տիմոթէ թղթին մէջ. «Ասաց ոմն 'ի նոցանէ՝ իւրեանց իսկ մարգարէ. Կրետացիք հանապաղատապ, չարածիք, դատարկապորտք: Եւ ստոյգ է վկայութիւնս այս»: Իրենց բարի համբաւը բանի տեղ չդնող և անձնական պատիւնին դիւրագնի ծախող մարդիկը հարկաւ արծաթասէր ալ պիտի ըլլային, և Կրետացւոց անունն հաւասարապէս եղած էր իբրեւ ազահ և իբրեւ նենգաւոր:

Հռովմէական իշխանութեան օրէ օր

մեծնու ստուերը տարածուելով Արևելից վրայ, վերջապէս բանակ մ'ելալրեալէ, և ուժգին դիմակալութենէ մը ետքը գլխաւոր քաղաքները հետզհետէ անձնատուր եղան կամ առնուեցան յարձակմամբ. և Քրիստոսէ 66 տարի առաջ Մետելլոս մը բոլորովին ընկճելով զկղզին ստացաւ Կրետայի (Creteus) կոչումը: Հին ազգաց մէջ թերևս Կրետէի նման երկիր մը եղած չէ որուն օգտակար ըլլայ օտար ազգի մը լուծը. այն ատեն հուսկ ուրեմն երկայն դարերէ 'ի վեր բոլորեալ ներքին պատերազմները մարեցան, և սրտերու մէջ բունեալ արինահեղ ատելութիւնները կամաց կամաց մոռցուեցան. հռոմէական խաղաղութեան տակ, ինչպէս կ'ըսէ Պլինիոս, Կրետէ այնպիսի հարստութեան և երջանկութեան աստիճան մ'ելաւ որ ինչուան ան ատեն չէր ճանչցած: Իր ծովային դիրքովը երկայն ժամանակ պահուեցաւ բարբարոսաց ասպատակութիւններէն որ ոտնակոխ կ'ընէին զցամաք երկիրը, և մեր թուականին է և 2 դարերուն մէջ արևելեան կայսրութեան ամենէն աւելի մարդաշատ և բարգաւաճ նահանգներէն մէկն էր: Բայց երբ է դարուն Արաբացիք ծովապետեցին, ինքն ալ սկսաւ տաղնապիլ. շատ անգամ արշաւելէ ետքը՝ Հագարացիք 825ին բոլորովին տէր եղան կղզոյն: Գանտիա քաղաքին սկիզբը և անուանակոչութիւնն այն խրամէն եղաւ (արաբերէն խաւուսագ) զոր Արաբացիք իրենց առաջին ցցապատնէշ բանակին չորս կողմը փորեցին, ուր և ամրացան կղզին ելլելնէն ետքը, Կնոսոսի աւերակներէն ոչ շատ հեռու: Նիկեփոր փոկաս 964ին դարձեալ Բիւզանդիոնի կայսրութեան դարձուց Կրետէն ինչուան չորրորդ խաչակրաց ժամանակը: Եւրոպացուց կոստանդնուպօլիսն առնելէն վերջը, այս կղզիս վենետիկոյ ամենէն աւելի մեծ կալուածն եղաւ Միջերկրականին մէջ. հասարակապետութիւնը յետ քաջութեամբ պաշտպանելու իր տիրապետած երկիրը Կրետացուց ապստամբու-

թեանցը դէմ՝ որոնց ձեռքի տակէն զըրգիւ և օգնութիւն կը մատուցանէր նախանձորդ Գենուան, շարունակեց իր իշխանութիւնը մինչև ժէ դարուն մէջերը, երբ որ Տաճկաց սուլթանները աչք տնկելով իր օգտակար դրիցը, գեղեցիկ նաւահանգիստներուն և բարեբեր երկրին, սկսան ձեռք ձգելու Դանալ: Պատերազմը բացուեցաւ 1645ին. յետ փոփոխակի յաղթութեց և պարտութեանց, յետ քսանամեայ և աւելի պաշարման որ 25 միլիոն տուգադի նըստաւ ծերակուտին, և յորում փայլեցին Մորոզինիի յամառ պնդասրտութիւնը, Լաֆէյետտի ու իր զինուորակից Գաղղիացիներուն զիւցազնական քաջութիւնը, Գանտիա անձնատուր եղաւ 1669ի սեպտեմբերի 6ին. ան ատենէն 'ի վեր Կրետէն Տաճկաց ձեռքը մնաց: Առանց խօսքերնիս շատ երկնցնելու 1824ին հելլենական անկախութեան պատերազմին վրայ, աս միայն ըսենք որ նոյն տարւոյն յուլիս ամսոյն Կրետացիք ապստամբութեան շարժումը մը ցուցնելով՝ պատճառ եղան որ մայրեկեղեցին թալլուի և սրբավայրին մէջ սպաննուին 75 հոգի, որոնց մէջն էր նաև Գերասիմոս արքեպիսկոպոսը և հինգ ուրիշ եպիսկոպոսներ: 1824ին բարձրագոյն դուռը Մէհէմմէտ Ալին թողուց կղզին որ կը կարծէր թէ իրեն Եւրոպա անցնելու կամուրջ կ'ըլլայ. բայց հազիւ թէ բաւեցին երկու նաւատորմիզ զԿրետէ նուաճելու, որոնցմէ մէկն էր Հասան բաշային հրամատարութեանը տակ 5000 Ալպանիացիներով, և միւսը Խամայէլ ճիպրալդարին, զրեթէ հաւասարաթիւ զօրաց բանակով մը:

1822ին ամառուան միջոցն եղաւ որ երեք հարիւր յոյնէ աւելի, մեծաւ մասամբ կնկտիք, ծերեր և մանր տղայք, ապաւինած էին Մէլիտհոնիի պաղանձաւայ քարայրը. հետեւնին բաւական կտրիճներ ալ կային որ աչք առած էին ամբողջ բանակի մը դէմ պաշտպանել քարայրին նեղ մուտքը ուր փորու վրայ սողալով կը մտցուէր, և ամիսնե-

րով գիմանալու պաշար ալ կար: Տա-  
ճիկները ուղեւով գործողութիւնը շուտ  
լնեցնել, օր մը որ քամին սաստիկ կը  
փչէր քարայրին բերնին դէմ, ժայռին  
ստորոտը դիզեցին ամէն տեսակ դիւ-  
րավառ նիւթ և կրակ տուին. կծու և  
թանձր ծուխ մը հովէն քշուած՝ մէկէն  
'ի մէկ ներս վազեց: Խեղճ փախստա-  
կանները ամենէն հեռու ծակերը, ա-  
մենէն խոր գետնափորները դիմեցին.  
բայց մահաբեր հեղձուցիկ ամպը ետև-  
նէն հասնելով, մէկն ալ կենդանի չթո-  
ղուց: Յալթականները տարակուսելով  
իրենց գիւտին յաջողելուն վրայ, տա-  
նըութը օր քարայրին բերանը սպասե-  
ցին. վերջապէս տեսնալով որ այն գե-  
րեզմանէն ձայնիկ մ'ալ չէր ելլեր, գե-  
րի մը ներս մտուցին որ շատ չարչա-  
րուեցաւ զիրենք համոզելու համար թէ  
ողջ մարդ մըն ալ ներսը չէր մնացած  
ու ամենևին դարանէ վախճալիք չու-  
նին. դեռ երեք օր ալ կեցան, և անկէ  
ետքը սիրտ ըրին ներս մտնալ և դիւ-  
ակները կողոպտել: 1830ի Լոնտրայի  
մէջ եղած դեսպանաժողովին Գարձա-  
նագրութեան վճռովն որոշուեցաւ որ  
Կրետէ բարձրագոյն դրան իշխանու-  
թեան տակ մնայ:

Գանտիոյ Միջերկրականին մէջ ունե-  
ցած դիրքովը կարծես թէ իրեն կ'իյ-  
նայ նոյն ծովուն գերագահ տիրապե-  
տութիւնը և վաճառականութիւնը. և  
յիբաւի շատ մօտ է թէ Ափրիկէի թէ  
Ասիոյ և թէ Եւրոպիոյ ալ. իր մէկ քա-  
նի նաւահանգիստները խիստ յարմար  
և ընդարձակ են, և զիւրին է հոնկէց  
աշխարհքիս ամէն կողմը վաճառք խաւ-  
րել: Բնակիչները գործունեայ և բազ-  
մաթիւ են, իբրև 170,000 որոնցմէ  
70,000ը մահմետական. երկրին զանա-  
զան բերքերը ամէն տեսակ յատկու-  
թիւններն ունին զինքը հարստացնե-  
լու. հողուն բնութիւնը, բարեխառնու-  
թեան քաղցրութիւնը, պայծառ եր-  
կինքը՝ կենաց դիւրութեան հաւասար  
կը մատակարարեն նաև մտաց յստա-  
կութիւն. և այս զուարճալի երկիրս  
կրնար այսօրուան օրս երջանիկ կենալ:

կողի անուանուիլ եթէ լաւագոյն ճա-  
կատագրի մը հանդիպած ըլլար:

Արշիպելագոսի կղզիներուն մեծ մա-  
սին պէս՝ Գանտիան ալ աւելի երկայն  
է քան թէ լայն. չընկալաւ 100 փար-  
սախ է, մասամբ լայնութեան 31 աստի-  
ճանին տակ, և երկայնութեան 41 և 44  
աստիճաններուն մէջտեղը, բայց քիչ  
ճանչցուած և մասնաւոր ուշադրութե-  
արժանի բանը այն է որ նոյն ծովուն  
մէջ եղած միւս ամէն կղզիներուն եր-  
կայնութեան ուղղութիւնը հիւսիսէն  
դէպ 'ի հարաւ է, աւելի կամ պակաս  
շեղելով դէպ 'ի յարեւել և յարեւմուտ.  
ընդհակառակն Գանտիայինն է յարեւ-  
լից յարեւմուտ. և այս մասնաւոր ուղ-  
ղութիւնը, մէկքանի բնագէտներու խօս-  
քին նայելով, Գանտիոյ միւս կղզիներէն  
տարբեր ծագում ունենալուն նը-  
շան է: Արեւմտեան կողմանէ եկողին հա-  
մար առաջին երեցած երկիրն է սարա-  
ւանդակ մը որ խիստ երկնցած է ծո-  
վուն մէջ, և ասոր համար կը կոչուի  
Հրուսնիս Սրայ, որ հին ժամանակ  
Պսակոս կ'անուանուէր. այս երկայն  
սարաւանդը կը ձևացնէ Մէլէքքսու հը-  
րուանդանին հետ լայն ծովածոց մը, ո-  
րուն խորն է Գանէա քաղաքը և նաւա-  
հանգիստը, որ ըստ հասարակաց կար-  
ծեաց հին Կրետէի ծաղկեալ և հռչա-  
կաւոր Կիդոնիա քաղքին տեղը շինուած  
է, ուր կը տեսնուին դեռ ցայսօր հին  
շէնքերու մնացորդներ:

Հիմակուան քաղաքն ամենևին նշա-  
նաւոր բան չունի. տուններուն ձևը նոյն  
է ինչ որ բովանդակ Արեւելից մէջ, այ-  
սինքն փոխանակ միտեալ և մէջ տեղը  
ցցուած տանիքներու, տափարակ տա-  
նեստաններ ունին առանց կղմինտրի և  
առանց ապակոյ. մեծ մասը մէկ սե-  
նեակով են: Փողոցները շիտակ են,  
տեղ տեղ լայն և աղբիւրներով զար-  
դարուած ուսկից կը բխեն յստակ ջրեր:

Այնպիսի երկնքի մը տակ, զոր բը-  
ժըշկութեան հայրն կը համարէր իբրև  
դարմանիչ մարդկային առողջութեան,  
անտարակոյս բնակիչները պէտք են  
զգալ իրեն բարերար ազդեցութիւնը:

և այս բանս Գանտիա ուր կոխողին մէկէն 'ի մէկ աչքը կը զարնէ: Տաճիկները որոնց ցեղն արդէն գեղեցիկ է, աւելի բարձրահասակ են հոնտեղ, աւելի ջլապինդ, քաջալանջ և թիկնաւէտ, վայելուչ տեսքով ու յաղթանդամ, և ասկէ զատ՝ քալուածքնին և կերպարանքնին վեհ և ծանր. այս բնական յատկութիւններէն դուրս, որոնց չզարմանալն անկարելի է, անանկ դաժան գծադրութիւն մ'ունին որ տեսողաց սոսկալի կու գայ: Բայց բուն կղզեցւոց համար սոյն գովեստը չենք կրնար կրկնել. հասակաւ ոչ այնչափ բարձր, կազմութեամբ տկար, քալուածքնին ոչ այնպէս սոս, նուազ ուժեղ բայց աւելի շնորհալից, կարծես թէ իրենց ծննդեան կլիմային տակ խորթացած և վայրենացած են: Նոյն զանազանութիւնը կը տեսնուի նաև երկու ազգերուն կանանց վրայ: Գանտիոյ տաճիկները Արևելից որ և է մասին մէջ եղածներէն աւելի գեղեցիկ են, իսկ յոյն կանայք իրենց արեւակից հոմասեռներէն շատ նուազ են դեղով: Զարմանալի բան և արժանի քննուելու. ինչպէս կրնայ ըլլալ որ երկիր մը աւելի օտարականաց աղէկ և յարմար գայ քան եթէ իր բնիկ տեղացոյց:

Բաց 'ի բորոտութենէն որ յԱսիոյ բերուած է և դիւրին զգուշութիւններով կրնայ անհետ ըլլալ, Գանտիոյ մէջ չկան տարափոխիկ կամ պղծութիւնող հիւանդութիւններ: Այնպէս աղէկ է ջուրը ինչպէս օդը. լեռներուն բոլոր կողերէն առատ հոսանքներ կը վազեն, որոնք իրենց արագ սահելովը կը պահեն մաքրութիւննին և բնաւ չեն ժողովիր ճահիճ կամ լճացեալ ջրեր ձևացնելու համար, ուսկից կը բխեն մահաւիթ ժահահոտութիւնք: Մթնոլորտին բնութեանը նման է հողաբոյսներունն ալ. իրենց առատութեանն հետ կրնային նաև տեսակի ազնուութիւն ունենալ եթէ երկրագործութիւնը, որ տէրութեանց սնուցիչ մայրն է, աւելի քաջալերութեան և խնամակալութեան հանդիպէր: Վաճառականու-

թիւնը և ճարտարութիւնը ծաղկելու համար ուրիշ բանի չեն սպասեր բայց եթէ յաջողագոյն ժամանակաց. իր դաշտորայքը գործունեայ և ազատ մը շակութեան մը յանձնուելով կրնան բուծանել ոչ միայն երկրորդները այլ և շրջակայից բնակիչքը, որոնց այնչափնը պատառնոր եղած չէ բնութիւնը: Հողուն և օդուն պատուականութեամբը կարելի էր կրկին անդամ սերմանել և հնձել, և անասուններն ալ բազմացընելով, որոնցմէ այսօրուան օրս գրեթէ բոլորովին զուրկ է Գանտիա, պտղաբերութեան և հարստութեան առատ աղբիւր մը կրնար բացուիլ:

Երկրին բերոյցը առաջին կարգէն է ձէթը. չկայ կլիմայ մը, գետին մը որ Գանտիայինէն աւելի պատշաճ ըլլայ ձիթենեաց մշակութեանը, և եթէ կըղզւոյս ձէթը մերիններուն պէս մզուէր և մաքրուէր, հասարակ ձիթոյ աստիճանէն վեր կ'ելլար ու կ'ազատէր միայն օճառի և ձեռագործաց գալու դատապարտութենէն: Յորենէն և բրինձէն զատ, որոնցմէ ազնիւը չկրնար գտնուիլ, կը մշակեն նաև բամբակը, որ խիստ աղէկ առաջ կու գայ բայց պէտք եղած խնամքը չեն տանիր: Նոյն բանն ըսելու է նաև թթենւոյն համար որ ցանցառ կը տեսնուի, սակայն կրնայ զարմանալի կերպով աճիլ և բանալ մետաքսի բանուկ վաճառականութեան դուռ մը, որ հասարակաց հարստութեան աղբիւրներէն մէկն է: Կնճիթն կամ սօսամն որուն իւղը խիստ հին ժամանակներէ 'ի վեր շատ գործածական է յԱրևելս, ասդիս անդին կը տեսնուի դաշտերուն մէջ. այս օգտակար տնկոյս մը շակութիւնն ալ ուրիշներէն աւելի երեսէ ձգուած է:

Գանտիոյ գլխաւոր բերքերէն մէկն է դարձեալ իրեն զինին որ պահած է իւր նախնի համբաւը և ինչուան այսօր ըսքանչելի օշարակ մ'է տեղ տեղ: Գիտենք որ Հոմերոս կը գովէ Կրետէի գինին, և թէ Արամազդ նոյն կղզին բնակած ատենը ասկէ ուրիշ նեկտար չէր խմեր: Իդա լեռան շրջակայքը շինուած

ճաշվազիսան<sup>1</sup> չատ յարդի է . բայց  
Գանտիոյ բոլոր զինինները պէտք է չա-  
փով խմել, վասն զի ոչ միայն խիստ  
ազնիւ ու անուշահոտ են, այլ նաև ու-  
գելից, ու կրնան գլուխ դարձնել և ջը-  
ղերը գրգռել:

Անուանի է Գանտիոյ իր սիրուն թու-  
փերուն համար, զորոնք մշտածաղիկ  
դարուն մը կը պահէ անթառամելի, և  
որոնցմով զարգարեալ են միշտ բլրակ-  
ները և դաշտերը՝ ի դբօսանս տեսանե-  
լեաց. անուանի է նաև իր խնկենինե-  
րուն խիտ առ խիտ բազմութեանն հա-  
մար, որոնցմով կը բուրեն ժայռերը, և  
իր անտառներովը՝ որ շատ տեղ կը ծած-  
կեն լեռանց զառիվայրները և կը պսա-  
կեն բլրոց գաղաթունը: Ամենէն աւե-  
լի յարգունին իր շոճինները, մայրինները,  
եղևինները որ կը կանգնեն իրենց բար-  
ձրաձաղկ բունները օդուն մէջ, և անբաւ  
հարստութեան միջոց են նաւական շի-  
նութեանց զալով, ինչպէս նաև իրենց  
ծիւղերէն վազած ռետինովը: Գանէա  
քաղքին չորս կողմն եղած լեռներուն  
վրայ և իդա լեռան ստորոտը կ'աճի տե-  
սակ մը թուփ, ուսկից կը վազէ լաւուսն  
կամ՝ աղաւկաւոյն ըստած խիթային  
հիւթը որ անուշահոտ խնկոց և քանի  
մը գեղերու բաղադրութեանը մէջ կը  
մտնայ: Խիստ պատուական բան սե-  
պուած էր այս լատանը հին Յունաց  
առջև, որ ուրիշ տեղուանք ալ կը գըտ-  
նուէր, և մասնաւորապէս ի Սիւրիա և  
'ի Կիպրոս<sup>2</sup>: Լատանը քաղելու պաշտօ-  
նը այժերու յանձնած էին, եթէ կարե-  
լի է այսպէս ըսել. այս չորքոտանինները  
որ հարուած են ծառոց որոնց ճիւղերը  
և տերևները կը ճարակին, կ'իյնան թա-

փով լատանաբեր թուփերուն վրայ ու-  
րոնց հոտը զիրենք կը քաշէ, և կոտոր-  
տած ճիւղերէն վազած ռետինը կը  
կաշի իրենց մօրուքին, կը թանձրանայ  
և պզտիկ գնտիկներ կը ձևացնէ զորոնք  
զգուշութեամբ կը հաւաքեն, բայց գրե-  
թէ միշտ այժերու մագերուն հետ խառ-  
նուած ըլլալուն այժահոտ կ'ըլլան: Հի-  
մա աւելի խնամքով կը քաղեն լատանը  
տեսակ մը երկայնակի զաւազանով,  
որուն վրայի երկկարգեան փոկերը  
կ'անցընեն թուփերուն վրայէն ամենէն  
տաք օրերուն. այս ամենապարզ գոր-  
ծւոյս փոկերուն կը կաշին բեկնոյ նը-  
ման պայծառ և մաքուր կաթիլները,  
զորոնք կը քերեն և կը խրկեն ի վա-  
ճառ: Արևելք ուրիշ բանի մ'ալ կը գոր-  
ծածեն այս լատանս, այսինքն մանր  
կտորուանք ըրած կը շփեն մատուրներ  
նուն մէջ, որպէս զի ելած անոյշ հոտը  
վայելեն:

Եթէ այս կղզւոյս բոլոր բերքերը որ  
և իցէ երկրի մէջ եղածներէն լաւագոյն  
կը սեպուին, հանդերձ կղզեցիներուն  
մշակելու անհոգութեամբը, նոյնը կըր-  
նանք զուրցել նաև իրեն բեռնակիր և  
հեծանելի անասուններուն նկատմամբ:  
Ձիերը ծննդեամբ Բարբարոսաց աշ-  
խարհքէն են, սակայն ձևի և գեղեցկու-  
թեան կողմանէ շատ անչքացած կը  
տեսնուին. գեղեցիկ ձի հազիւ կրնաս  
գտնալ, բայց թերևս ուրիշ տեղերու  
ձիանը չկրնար ասոնց հետ բաղա-  
տուիլ ուժով և սրունից դիւրաթեքու-  
թեամբ ու ապահով քալումքով: Սե-  
պացեալ լեռները մագլցի ելլալու և  
կամ դառ ի վայր տեղերէ իջնալու վար-  
ժած՝ իրենց քայլափոխները հաստա-  
տուն են և վրանին ծանրացողը մարդ  
ըլլայ և կամ բեռն՝ ոչ երբէք կը սայ-  
թաքին ամենէն աւելի դժուարին ճամ-  
բաներու մէջ ալ, թէպէտ կարծես որ  
նեղութեամբ առաջ կ'երթան: Արդարեւ  
հիանալի բան է իրենց թեթևութիւնը  
որով կ'ելլեն և կ'իջնեն այնպիսի տեղեր  
որ ուրիշ բան չեն եթէ ոչ միափերթ  
մարմարիոնէ գրեթէ չիփշիտակ լեռնակ-  
ներ, երկու կողմանէ զահավէժներով

<sup>1</sup> Մալալէա համանուն կղզեկի մը մայրաքա-  
ղաքն է Պելոպոնեսի մէջ, Մուսայի արևելեան  
կողմը. անուանի է իրեն անուշ գինին, որ Գան-  
տիա ալ կը գտնուի:

<sup>2</sup> Կիպրոսի լատանը և այժերուն քաղելը կը  
յիշէ մեր Մովսէս Խորենացին ալ իրեն աշխար-  
հագրութեանը մէջ. « Լինի ի նմա լատան ի  
ցօղոյ անկեալ զխոտով, կուռի ի թափիչ վարոցս  
և ի մօրուս քօշից »:

անդնդացեալ, որոնց վրայ կարծես թէ ձիոց սմբակները չեն կրնար ոտից կըռուան գտնել: Ոտուրներն շատ անգամ մի և նոյն տեղը դրած ըլլալով, պզտիկ փորուած մ'ըրած են. և խորտաբորտ զառիվայրներէ իջնալու ատեն ուժով կը կռուին գետնին և իրենց թաթուկները ճիշդ փորուածներուն մէջ կը դընեն, զարմանալի ուշադրութեամբ մը փնտռելէ և գտնալէ ետքը. որչափ որ ալ զարհուրելի երևնայ ճամբան, պէտք չէ բնաւ չփոթիլ. բաւական է միայն թողուլ ձին որ ուզածին պէս երթայ, առանց մտածելու թէ սանձը ձեռքն է:

Շներուն ցեղն օտարացած է Գանտիոյ մէջ. մարդու հաւատարիմ ընկերը հոնտեղ մեծ քերծէի<sup>1</sup> մը տեսակ է, ինչպէս գրեթէ առհասարակ յԱրևելս. բայց կրնայ ըսուիլ որ ձիերուն պէս անխնամ մեծնալով, կորուսած են իրենց որսորդութեան բնազդումը, և անով աւելի կը սիրեն տէրերնուն քով դատարկ նստիլ քան թէ բնութեան աշխուժութեանը տալ իրենք զիրենք: Գանտիա չգտնուիր ամենեւին մարդակեր կամ վայրենի գաղան մը. հովին ապահով է իր հօտերուն վրայ և չի վախեր գայլին ժանիքներէն. անոր համար ոչխարները օրն 'ի բուն բացօթեայ կ'անցընեն և արծակ համարձակ կը ճարակին անուշահոտ բոյսերը որոնցմով լի են լեռները: Այծերուն և մաքիներուն տուած պատուական կաթը, ամենահամ պանիր մը շինելու կը գործածուի, և մասնաւորապէս Սֆաքիա շինուածն (որ կըղզոյն հարաւային կողմը կ'իյնայ) փափաքելի է բովանդակ Արևելից մէջ: Կրեաացիք խողերու շատ երամակներ ալ կը պահեն, որոնք պիղծ կենդանի սեպուելով ճաճկաց, բնակիչները կըրնան բաց օդուն տակ բտել զիրենք առանց վախ ունենալու որ յափշտակուին:

Մշակական ճարտարութեան ճիւղ մը որ Գանտիա դիւրութեամբ և յաջո-

ղութեամբ կը զարգանայ, մեղուաց անձելութիւնն է. իրենց մեղրին աղնուութիւնն յայտնելու համար հիները ըսած էին որ Արամազդ անով անած էր իդա լերան վրայ, որ հիմա Բախլորիդի կ'անուանի, և զոր Գուռնրֆոր կոչեց լեռի իշու մը խուշոր և տգեղ կռնակ, հոնտեղ նոր տեսակ բոյս մը չգտնալու բարկութենէն: Իրօք տեղւոյս մեղրը շատ համեղ է. և մոմն ալ որ հիմա պզտիկ վաճառականութեան մը նիւթ է կղզոյն համար, կրնար մեծապէս շահաւէտ ըլլալ եթէ գործունէութիւնը և ճարտարութիւնը աւելի մեծ ըլլային:

Թէպէտե Գանէա է կղզոյն աւելի բազմամարդ և շահավաճառ քաղաքը, բայց մայրաքաղաքը Գանտիան է, որ կ'ըսուի նաև Մէյրալօ-Քաւորօն, այսինքն Մեհ-Քերդ: Այս բիւզանդեան, արաբական, վենետիկեցի և հիմա տաճիկ մայրաքաղաքս միայն անունը պահած է և առաւելութիւնքը կորուսած. իր նաւահանգիստը որ շատ բանուկ էր վենետիկեցոց ձեռքն եղած ատենը, հիմա աւազակոյտներով գոցուած է և միայն նաւակներու կրնայ մերձենալի ըլլալ: Գանտիա քաղաքը նախնի Հերակէա քաղքին տեղն հիմնուած է, գեղեցիկ դաշտի մը մէջ, բլուրներով և բարձրաւանդակներով շրջապատեալ. փողոցները մէկ գծի վրայ են, հրապարակները վայելուչ, տները ամրաշէն: Գանտիոյ քովերը փոշոյն մէջ թաղուած են հին կնոսոս քաղքին փլատակները, ուր էր Մինովսի արքունիքը:

Կրետէի վանքերը շատ են, և ատենօք ալ աւելի շատ էին. ասոնցմէ ամենէն ծաղկեալն և հռչակաւորը ինչուան այս վերջին օրերս Արկադիի մեծ նաստանն էր. որուն անունը կ'երևայ թէ նախնի Արկադիա քաղքէն է: Իդա լերան ստորոտը ապառաժուտ դաշտի մը մէջ շինուած էր և կը տեսնուէր պարտէզներու, այգիներու, հերձինքու, նոճերու և պիստակենեաց մէջէն. շինուած էր ըսի, որովհետեւ հիմա միայն աւերակները կան, որոնց տակը

1 Գ.շ. Lévrier.

մնացին հարիւրաւոր Յոյներ և Տաճիկներ երբ որ տեղւոյն վանահայրը ականով օգ հանեց այն հնութեամբը պանծալի մենաստանը: 1700ին Դուռնը՝ Փոր պտըտած է սոյն վանքս և կ'ըսէ որ ընդարձակ և գեղեցիկ չէնք մ'էր գութացի պատկերներով զարդարուած եկեղեցեալ մը, որուն մէջ կային հարիւր կրօնաւորք, իսկ ուրիշ երկու հարիւր արեղաներ ալ մերձակայ կալուածներուն մէջ բաժնուած էին. ըստ իրեն՝ մենաստանին ամենէն աղուոր տեղը գինետունն էր, որուն մէջ գտաւ ոչ ինչ պակաս քան զ200 տակառ գինւոյ, և ամենէն ազնիւր վանահօր անուամբը կը կոչուէր: Այս գինին տակառ լեցնելու ատեն վանահայրը հետագայ աղօթքը կ'ըսէ, զոր ԴուռնըՓոր թարգմանած է յոյն մաշտոցէն. « Տէր Աստուած մարդասէր, նայէ աս գինւոյս և իրեն խմողացը վրայ. օրհնէ մեր կարասներն ինչպէս օրհնեցիր Յակոբայ ջրհորները, Սելովամայ աւազանն և քու սուրբ Առաքելոցդ ըմպելիքը: Տէր, որ հաճեցար կանայի հարսանեաց մէջ բազմականներէն մէկն ըլլալ, և ջուրը գինի դարձնելով յայտնեցիր քուկին փառքդ աշակերտներուդ, խրկէ քուկին սուրբ Հոգիդ՝ ի գինիս յայս, և օրհնէ յանուն քո. ամէն »:

Շատ մը աւերակներ որ երկրին երեսը ցան և ցիր սփռուած են, հին մեծագործութեան մը նշխարք ըլլալին կը ցուցնեն, և են Դորտինա երեւիլ քաղաքինը, որուն զօրութիւնը և պայծառութիւնը մթազնեցին կնոսոսի փառքը: Հոն կը տեսնուի նաև բաւիղը. բայց կ'երևայ թէ հին ժամանակներն անուանի եղած բաւիղը չէ, որուն Արիանէի և Թեսեայ պատմութիւնը ուրիշ համբաւ ալ կու տայ. այս բաւիղս կնոսոսի մօտ էր և հիմա ամենեւին հետքը չնշմարուիր: Գորտինայի լաբիւրինթոսը կեցած է և ինչուան հիմա կը տեսնուին նոյն տեղը հոս լայն և ութոտնեան բարձր ճամբաներ, հոն նեղ և ցած շաւիղներ, որ կը ցցուին ասդիս անդին և կը ձևացնեն քարայրներ, սե-

նեակներ, սանդուղներ, առ ՚ի կախ ժայռեր, դաշտեր: Սուտայի նաւահանդրստէն զատ՝ կղզւոյն արեւելեան կողմը կայ ուրիշ նաւահանգիստ մը նոյնպէս ընդարձակ, հանգիստ և ապահով, Սիտէրա և Սոլոմոն հրուանդաններէն ձևացած ծոցին մէջ:

Ճամբորդներէն շատերը նկարագրած են իրենց պատմութեանց մէջ Գանտիոյ շրջակայից պարտէզներն ու մեծաւ զարմանալեօք կը խօսին, ինչպէս արդէն արժանի են. իրաւ է որ մեր պարտէզներուն պէս չափակցութիւն, կարգ, բաժանմունք չունին, և ոչ տերևապատ որմունք, ոչ շիտակ ծառուղիներ, այլ ճիշդ խօսելով բանջարոցներ են, անտառակներ, սաղարթախիտ հովանոցներ, որոնց բնաւ դպած չէ մկրատը և կը պատեն պտղատու ծառոց բոլորտիքը. տեղ մը բանջարներ, ուրիշ տեղ մը ծաղիկներ գրեթէ ըստ բախտի ցանուած, կ'աճին ծառերու և թփերու մէջէն. ուղղութեան չուանը անօգուտ գործի մ'է գանտիացի պարտիզպանին համար, ինչպէս նաև յօտուցը. ծամածուռ նեղ անցքեր կը սողան այս անտառակներուն մէջ, Բայց այս առերևոյթ խառնակութիւնը, որ ստոյգ բնութեան չափակցութիւնն է, ունի իրեն գեղեցկութիւնն ալ. արուեստներէն կը ծնանի չքեղութիւնը, բայց միայն զգայարանքները կը սոնքանան անկից. ոչ ոք մեր բուրաստաններուն չափ չըփած ու կարկնէ ելած ճեմելեացը մէջ պտըտելով, — ուր ծառերը արուեստաբար հիւստուած ու հարթուած են, ջուրերը մեծ նեղութեամբ կը ցալթեն շատրուաններէ, կամ բանտեալ են ջրանցքի մը ափանց մէջ՝ որուն երկու ծայրերն ալ կը տեսնուին, և կամ հագին շառաչմամբ կ'իյնան աստիճանաց վրայ, խեղճ նմանութիւն վսեմ քարավազներու ուսկից գետերը կը թաւալին փրփրալից ալիքներով, — ոչ ոք կ'ըսեմ չիմանար այն գողտր զգացմունքները որ սիրելի են հոգւոյն և մաքուր ու քաղցր վայելքներ կ'ընծայեն իրեն:

Այս հռչակաւոր կղզւոյս մէջ բնու-

Թեան մեծագործութիւնն աղէկ հասկընալու համար, պէտք է Գանէայի աղուոր դաշտերէն մէկն երթալ, ուր ամէն կողմ՝ կը տեսնուի արգաւանդ և պարարտահող գետին մը: Հեռուէն անտառի պէս երեցած ծառերը ձիթենիներ են, որոնք այնպիսի կլիմայի տակ՝ ուր անծանօթ է մեր ձմեռներուն դառնահոտ շունչը, միայն ծերուէն կը մեռնին: Կան նաև ուրիշ տեսակ հասակաւոր տունկեր որ իրենց թաւ ոստերովը մեծ տարածութիւն մը կը ծածկեն և անցք չեն տար արևուն ճառագայթիցը: Մարդու սիրտը վախ մը կ'իյնայ այն միջին անտառներն ոտք կոխելու ատեն, թէ պէտե ծառոց ճիւղերը կորսուած են գեղեցիկ ծաղկներու և համեղ պտուղներու տակ, ինչպէս են քաղցր և թթուաշնարինջ, կիտրոն և լեմոն, նուշ, յունապ, ծիրանեփայլ նուռնք, արմաւ, և իրենց ոտքը խոնարհ մանիշակը որ անոյշ հոտը չորս դին կը ծաւալէ:

Գաշտերուն մէջի գետերը որոնց փունքը բուսած են մրտենիք ու ծուաղենիք<sup>1</sup>, այլ և այլ առուակներ կը ճղճղին: Պտղատու ծառոց փունջեր օգտակար բոյսերու վրայ կը բարձրանան, օրինակ իմն խնձորի, տանձի, բալենի, բնկուղի, թզենի, ևն, թէպէտե կէս վայրենի փիճակի մէջ են մշակութեան արուեստը ետ ըլլալուն պատճառաւ. ծառոց պատուաստը անծանօթ է հոնտեղ տեսակ մը ծիրան որ Եւրոպա չգտնուիր և սովորական է յԱսորիս և յԵգիպտոս, Գանտիա ալ կայ. արաբացիք միշտիշ կամ՝ մէշմէշ<sup>2</sup> կ'անուանեն զայն (prunus armeniaca misjmisj), և չորցընելով կերակուրներու մէջ կը խառնեն, բայց միայն հարուստներուն տունը:

Թռչնոց անհամար տարմեր որոնց ոչ ոք կը համարձակի չարիք մ'ընել, կը թռչտին ազատութեամբ այն անտառներուն մէջ ուր կը դնեն բոյներնին:

Մտիկ ըրէ, կ'աղաչեմ, վայրկեան մը. չես լսեր լեռներուն վայրի և անապատ կատարներուն վրայ որ կը պատեն կեցած դաշտդ, սա ողբանուագ և քաղցր եղանակները որ կը հնչեն ժայռերուն մէջ. ասոնք դոյզնագիւտ թռչնոյ մը, մենակեաց սարեկին դայլայիկներն են. ինչպէս իր պայծառ բայց մեղմ ու տըխուր երգերը ախորժելի կու գան ականջի և կը թափանցեն հոգւոյն խորերը: Յոյները այս թռչունս կ'անուանեն Բէյրօքսիփօ, ժայռերու թռչուն. իսկ Տաճիկները գայալ պիշպիշիշ, ժայռերու սոխակ. մեծ էֆէնտիները երբեմն ինչուան հարիւր մասշիլ (դուշուշ) կու տան այս թռչունս գնելու համար:

Ձէ թէ միայն օդուն մէջ կախուած կը տեսնուին այն անթիւ ծաղիկները, այլ և բոլոր գետինը կորսուած է անոնց տակ, և շատ աղուոր են իրենց գոյնզգոյն նարօտիւքը և բազմապատիկ զանազանութեամբ: Մասնաւորապէս կրետէէն գաղթուած են մեր պարտէզներուն աննման զարդ ձգող հրանունկի գեղեցիկ տեսակներն ու փեննաները. ամբողջ դաշտեր նարգէսով բանուած են. վարդ, շուշան, յակինթ, քրքում, ամէն մէկ քայլիդ առջևդ կ'ելան: Այս առատ բուսաբերութիւնը նշանաւոր է դարձեալ իրեն խընկենիներուն համար, որոնք այնչափ բազմութեամբ և զանազանութեամբ աշխարհիս վրայ խիստ քիչ տեղ կը գտնուին. թիւմ, ծոթրին, զուրակ, թուրինջ խոտ (Գլ. Mélisse), անախ, զոպայ, հասարակ են այն դաշտաւայից մէջ և լեռանց վրայ: Կրետէի խանթեփարը՝ որ հնուց ի վեր անուանի եղած է. կը ծածկէ ժայռերը. իր բալասանիկ հոտը երկայն ժամանակ կը պահուի, և արժանահաւատ անձ մը կը վկայէ որ այն կղզւոյն մէջ քաղելէն քսան տարի ետքը նշանախնցի

1 Գլ. Laurier cerise կամ Laurier de Trébizonde. Իս. Lauroceraso. Տճ. Գարս էէֆէ աղաճ:

2 Ըստ մեր բժշկարանայ՝ հայերէն խոթի կը կոչուի այս տեսակ ծիրանը որուն կուտը լեզի է. Տճ. Զէրփուի:

1 Գլ. Dictame, անուշահոտ բոյս մըն է զոր ժամանակաւ վէրքերը առողջացնելու համար կը գործածէին. Տաճիկները կ'անուանեն Կրէփէ Խոթ. Կրէփ օֆուս:

մը չափ ալ չէր կորուսած իր հոտը և բժշկական զօրութիւնը :

Մաղթենք որ պատերազմին ահաւոր հարուածը շուտով վերանայ այս կղզւոյս վրայէն, որ չկրնար մոռցած ըլլալ դարուս առաջին կիսոյն մէջ կրած նեղութիւնները, և գոնէ երկրորդ կիսոյն տարեգրութեանց էջերը բոլոր արեամբ չգրոշմէ :

### Կրօնական վիճակագիր Ռոշաստանի .

Ռուսիոյ մէջ բազմաթիւ կրօնքներ կան, որոնք շատ աղանդներ կը բաժնուին : Լեհաստանի թագաւորութիւնը դուրս հանելով, Ռուսիոյ ինքնակալութեան մէջ, 50,000,000 յունադաւան կը գտնուի : Ասոնցմէ վերջը բազմաթիւ են Մահմետականքի բնակիչները 5,500,000 հարաւային գաւառաց մէջ : Կաթոլիկը 2,800,000 են և իրենց թիւը կը հաշուի հարիւրին վաթսուն՝ Վիւնայի կառավարութեան մէջ, հարիւրին ութսունըմէկ Քոմիտի կառավարութեան մէջ, և շատ բազմաթիւ են Սպիտակ Ռուսաստանի մէջ : — Երկու միլիոնի չափ նորադանդ կայ, մեծաւ մասամբ Պալդիկ ծովուն կողմերը . (100ին 96 Եսթոնիոյ մէջ . 100ին 89 Լիվոնիոյ մէջ, հարիւրին 84 Քուրլանտիոյ մէջ, հարիւրին 12 ալ Բեղորպուրկի կառավարութեան մէջ, ) 'ի բաց առնելով զանոնք որ կը գտնուին գերմանացի գաղթականաց մէջ, և կը բնակին Սարադովի, Սամարայի և Տաւրիոյ կառավարութեանց մէջ :

Հրէայք որ 1,450,000 են, երբեմն գրեթէ ամենքն ալ արեւմտեան գաւառները կը բնակէին . բայց մօտերս կայսերական հրամանի թոյլտուութեամբը, ուր որ իրենց յարմար սեպեցին հոն հաստատուեցան : — Ասոնցմէ ետքը կան նաև 500,000 կռապաշտ, որոնք ասդիս անդին ցրուած են Սիպերիոյ լայնատարած դաշտերուն մէջ : — Հայք որոնց թիւը

500,000ի կ'ելլէ, կը բնակին գրեթէ ամենքն ալ 'ի Կաւկաս և Եքսպերինոսլաւի կառավարութեան մէջ : Ուրիշ շատ աղանդներուն մէջ, որոնք մեզի անձանօթ են, գիտողութեան արժանի են, Խլիսդ ըսուածներն, որոնց թիւը 100 հազարի մօտ է և կը բնակին Օրելի, Քուրպի և Սիպերիոյ այլ և այլ կառավարութեանց մէջ . ասոնք ոչ եկեղեցական խորհուրդ և ոչ կղեր ունին, և անձնուրացութիւնը բաւական կը սեպեն քրիստոնեայ ըսուելու համար : Տուխուպուրծք ըսուածները կը գտնուին Սարադովի, Տաւրիոյ և Երեւանու կառավարութեանց մէջ . և Այրարատայ գաղթեան վրայ կը փնտուեն իրենց նոր Աւետեաց երկիրը :

Պէզբորովի ըսուածները, որոնք ինչպէս իրենց անունէն կ'երևայ քահանայից իշխանութիւնը չեն ընդունիր, և միայն առժամանակեայ կ'ընդունին հովիւներ, կը բնակին Արխանգելի, Օլոնցի, Նովկորոտի և Բաբովի գաւառաց մէջ :

Ասոնցմէ զատ Վոլկայի և Օբայի եղբրքներն ալ կը գտնուին մէկ միլիոնի չափ մարդիկ, որոնք որ և իցէ քաղաքական իշխանութիւն օրէնքէ դուրս կը համարին, կայսրը նեռն կը սեպեն, և թափառական կեանքը իբրեւ հաւատոց ամենէն հարկաւոր մասերէն մէկը :

Առիւծ կու ցանկայր եղջերուի սիրտ ուտել, առաքեաց և կոչեաց զեղջերուն . բացին զսիրտն . ասաց աղուիսոյն՝ թէ բեր առ իս զսիրտն . ետես (աղուէսն) և ցանկացաւ և եկեր : Եւ ասէ առիւծն . ընդէր ոչ փութով բերես, և նա ասէ . Թէ ունեցել էր սիրտ՝ ոչ էր եկել . բայց զի վախուկ էր՝ վասն այն երեկ :